

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ПОБУТУВАННЯ АГІОГРАФІЧНОГО СЮЖЕТУ ПРО СВ. ОЛЕКСІЯ, ЧОЛОВІКА БОЖОГО

У статті висвітлюються особливості фольклорної рецепції образу Олексія, чоловіка Божого в українській літературі XVIII-XIX ст. Зокрема, на матеріалі житійних текстів з рукописних збірників, духовних пісень з лірницького репертуару та текстів народних календарів виокремлено механізми адаптації книжного тексту в народній культурі.

Ключові слова: народна агіографія, святий, духовні пісні, народний календар.

В статье освещаются особенности фольклорной рецепции образа Алексея, человека Божия в украинской литературе XVIII-XIX вв. В частности, на материале житийных текстов из рукописных сборников, духовных песен из репертуара лирников и текстов народных календарей выделены механизмы адаптации книжного текста в народной культуре.

Ключевые слова: народная агиография, святой, духовные песни, народный календарь.

The article highlights the features of folk reception of the image of Saint Alexis the Man of God in the Ukrainian literature of 18th – 19th centuries. In particular, based on the material of manuscript hagiographic texts, spiritual songs from the repertoire of lyrists and texts from folk calendars the author singles out the mechanisms of adaptation of the written text in popular culture.

Key words: popular hagiography, saint, spiritual songs, folk calendars.

Специфіка фольклорного сприйняття святих полягає в тому, що найбільш популярні в народі святі (наприклад, св. Миколай, св. Юрій – Георгій, св. Варвара) як персонажі з'являються в більшості фольклорних жанрів: від легенд до лірницьких пісень, замовлянь, народних прикмет і прислів'їв. Але при цьому дистанція, яка відділяє ці народні образи святих від власне книжних, може бути дуже значною, аж до невпізнанності. Так, наприклад, у народі св. Касіян стає злим і мстивим святым, що було пов'язане з тим, що його пам'ять припадала на 29 лютого, тобто вшановувалася лише у високосний рік.¹ Народне розуміння святості та вшанування деяких святих формується і живе за власними принципами адаптації.

У цій статті ми б хотіли продемонструвати особливості функціонування культу св. Олексія, чоловіка Божого в українському фольклорі, а також оприятити механізми трансформації книжної легенди в народному середовищі. Зокрема, для розкриття зазначеної теми ми будемо використовувати тексти трьох типів: житія з рукописних збірників, пісні про святого Олексія з репертуару українських лірників та кобзарів, а також тексти про святого з народних календарів.

Святий Олексій, чоловік Божий, – це загальнохристиянський святий, що жив наприкінці IV – на початку V століття, відзначався особливими аскетичними подвигами і був прославлений у лику преподобних.

Житіє святого стало відомим у Київській Русі вже у XII ст., про що свідчить текст про нього, включений до збірника «Златоструй» у складі Торжественника. Але найбільша популярність цього сюжету припадає на XVII століття, коли було створено велику кількість різножанрових текстів, в яких переосмислювали подвиг і образ цього святого. Серед них драма «Алексѣй, Божій человекъ» (1674 р.), низка віршів Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Іоана Максимовича, Феофана Прокоповича, проповіді, численні духовні вірші, героєм яких виступає св. Олексій, служба святому, нові версії його житія. Цілком закономірно, що ця легенда відобразилася в народній творчості, а святий увійшов до народного календаря.

Перш за все хочемо привернути увагу до житійних текстів з рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. з фонду І. Я. Франка, що зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Як правило, вони писалися і використовувалися у середовищі сільського духовенства, про що свідчать власницькі записи на них. Тексти, які входили до складу таких збірників, були досить різноманітними і, вочевидь, добір їхній зумовлювався потребами конкретного укладача чи користувача. Так, наприклад, до збірника № 4722 з фонду І. Франка, окрім житія св. Олексія, чоловіка Божого, входили «Паренезіс», уривок з Чуда Богородиці Єлецької, а також уривок з друкованого Службеника.

Зрозуміло, що тексти про св. Олексія з цих збірників ми не можемо зараховувати до фольклорних. Але те, яким постає образ святого, ті зміни, що відбуваються під час передачі мотивів життя, суголосні до змін текстів духовних пісень у репертуарі мандрівних лірників та кобзарів. Ми схильні розглядати ці тексти як своєрідний проміжний етап між власне книжним і народним текстами. Отже, про які зміни йдеться? Перш за все, це мова текстів – переважно скрізь староукраїнська з різними діалектними особливостями. У ній спостерігаються процеси спрощення лексики, заміни незрозумілих слів та виразів (наприклад, замість «хартії» – «лист», замість «пономаря» – «церковник»), вживання виразів, характерних для народних плачів: «О Алексею С(и)ну мой, дитино моя любая, с(и)ну мой Єдинородный, С(и)ну мой коханий, С(и)ну мой солодкій, свете очій моих ясных, оутробо моя любая, подпоро старости моеї» [12, арк. 409]. А вчинки персонажів життя трактуються в народному дусі: так, наприклад, автор, пишучи про плач дружини св. Олексія, зазначає, що вона «плачи по женскому обичаю» [7, арк. 276 зв.].

Звичайно, міра наближення до фольклорних текстів не скрізь однакова. Так, наприклад, текст про св. Олексія у збірнику № 4718 ще цілком витриманий у дусі книжного життя (окрім мови, яка наближена до лемківського діалекту), а текст життя зі збірника № 4722 дотримується в основному викладу життя Олексія, чоловіка Божого, в Четьїх-Мінеях святителя Димитрія. Текст життя в рукописі зі збірника № 4723 контамінується з елементами проповіді-повчання. Окрім того, оповідач намагається вписати історію Олексія, чоловіка Божого у загальнохристиянський контекст, зокрема порівнює сцену, коли Олексій не відає батькові лист-хартію, з чудом святої Євфимії у Халкидоні, коли два сувої – з православним і монофізитським сповіданням віри – були покладені до раки на мощі святої, а коли на третій день відкрили раку, то сувій з православним сповіданням віри свята тримала в руці і простягала їх цареві і патріархові.

Заміна святим Олексієм одягу на жебрацький, про яку лише згадується у книжному житті, у житті зі збірника № 4760 персоніфікується, з'являється конкретний старець, до якого святий звертається з проханням до «єдинаго старци убогого у летах. И почал его Алексей просити, аби ему старец дал свою одежу латаную а Олексееву аби старец взял на себе» [арк. 188].

Особливістю рукописного життя зі збірника № 4724 є відповідь дружини Олексія. Несподівано дружина святого відгукується: «Боже ти помози, мой Любый Пане доброе ты дело хочеш зачати: и Боже ты сподоби Тое дело докончати: я так же мой наймилшій Пане прысягаю Богу и Пр(е)с(вя)той Б(огороди)ци до своей см(е)рти в чистости моеї жыти: и за тебе Пане Мой Любый Бога просити. Бо сей свѣт есть дочасный: а другій век есть вечный» [12, арк. 403].

Текст, що міститься в рукописі № 4725, – це фактично запис усного переказу життя святого з елементами проповіді, про це свідчать слова: «сего дивнаго Алексія житіє возлюбленній братіє хошу вам поведати днесь и внемлите прилежно; зане иное житіє

с(вя)таго несть умилнее сего! и краснее» [7, арк. 262]. Оповідючи про побожність Євфиміана автор коментує його вчинки виписками з Євангелія, де йдеться про необхідність творити милостиню і годувати бідних.

Окремо варто відзначити, що деякі рукописи містять ілюстрації до житій. Так, на початку життя зі збірника № 4725 вміщений образ митрополита Олексія, а на ньому напис – Олексій, чоловік Божий. Тут ми спостерігаємо явище контамінації двох святих з однаковими іменами. На ілюстрації до життя Олексія, чоловіка Божого, з іншого збірника бачимо старця з торбою біля церкви.

Володимир Гнатюк в «Етнографічних матеріалах з Угорської Русі» опублікував цікаву прозову легенду про св. Олексія [4]. Цей текст ми вже можемо назвати «народним житієм»,² він ще далі відходить від книжного життя. Тут вже не згадуються ані імена матері та батька св. Олексія, ані місце дії – Рим. Натомість з'являється цілком вигадане ім'я нареченої – Феброня. Святий, згідно з цією легендою, спочатку переховується в лісі недалеко від рідного будинку, а згодом мандрує довколишніми монастирями. А повертається святий додому завдяки молитвам своєї матері, яка благала Бога, аби син прийшов помирати додому. У сні до нього звертається Господь з такими словами: «Іц, Алексійо, послухай твою мацер, умреш ньеодлуга, буц покорні свойому дому» [4, с. 108].

У цьому житті можемо натрапити на низку народних прислів'їв: наприклад, на відмову святого брати шлюб батьки відповідають: «кажді, хто без жені жійе, каждый шірта» [4, с. 107]. Про смерть святого сповіщає не голос Божий під час літургії, як у книжному житті, а церковні дзвони, які зазвичай дзвонили в селах по померлих. При цьому автор тексту, ймовірно, був знайомий з декількома книжними редакціями життя Олексія, чоловіка Божого. Про це свідчить введення автором подробиць з життя святого в редакції Четьїх Міней святителя Димитрія, а саме що його вікна виходили на помешкання молодої дружини і він міг постійно чути і бачити її плачі.

Цікаво також відзначити іншу особливість життя, згідно з яким лист, де святий описує своє життя перед смертю, він відає лише своїй дружині. Ця подробиця характерна для польської легенди про св. Олексія (через що ця версія була названа «małżeńska»), тоді як в усіх українських житіях святий відає хартію лише єпископові з імператором після їхніх молитов. У житті зовсім не згадуються ані прижиттєві, ані посмертні чудеса від мощів святого. Воно завершується досить несподіваним, цілком у народнопоетичному дусі, образом: «а на його гробу віросла красна біла леліа, а на ным мено, на тім квецу, зо златом росшвічене, красніма словами віповедзене: то младенец Алексійа» [4, с. 109].

Ще одним джерелом, що дозволяє нам побачити специфіку образу св. Олексія в народній інтерпретації, є численні варіанти пісні про нього з репертуару лірників, що були записані й опубліковані відомими фольклористами В. Гнатюком, О. Малинкою, В. Боржковським на сторінках журналу «Киевская старина» кінця XIX ст. [2; 14; 15] Проаналізувавши 11 записів пісень про Олексія, чоловіка Божого, ми

можемо виділити два типи пісні про цього святого: короткий (від 35 до 49 рядків) і поширений (65-70 рядків). Найчастіше зустрічається короткий вірш з ініціалом «Ой у Бога великая сила!», поширений же має на початку заспів – «В славному городі, а у Юрусалимі / Там цар ходить, Господа просить». Обидва типи вірша мають молитовно-прохальне завершення, що свідчить про характер виконання цих творів; короткий закінчується словами «Богови на славу, Олексію на охвиру, нам на здоровіє», поширений – «Дай нам, Боже, в сему миру жити, / Олексія в Тройці прославити».

На прикладі цих текстів ми можемо спостерігати чотири основні зміни, що відбуваються з текстами духовних пісень при входженні їх до народного репертуару. Перш за все, це спрощення мови творів з метою пристосування її до рівня сприйняття слухачів. Звідси і заміна незрозумілих слів: замість «пустелі, пуші» – «куші» (у варіанті А, записаному П. Чубинським – «тай пішов же він по куцах блудити» [21]); батька святого Олексія називають не сенатором, а царем.

По-друге, це зміна сюжетних перипетій житія за аналогією до інших житій або народних уявлень про святість і святих. У варіанті пісні про св. Олексія, записаному В. Боржковським, Рим як місце дії оповіді замінюється на інше сакральне місто – Єрусалим. Це саме трапляється з числами. У житті використовуються традиційні сакральні числа. Так, у варіантах пісні про святого, записаних О. Кольбергом і В. Гнатюком Олексій, чоловік Божий блукає пустелею 33 роки; у варіанті П. Чубинського – «блудив сім літ і ще штири». А у варіанті, записаному В. Гнатюком від лірників Бучацького повіту, у святого Олексія (за житієм – єдиної дитини колись безплідних батьків), з'являються і брат, і сестра.

Безшлюбність оцінюється негативно, бо «плодне древо у раю приймають, а неплодне викидають». Подібний мотив є у відомій коломийці: «Ой не маю дівчиноньки, не маю, не маю, / Відай мене Господонько не прийме до раю» [3, с. 3]. Подібно до мотивів поховальних голосінь, рефреном повторюються слова рідні Олексія: «Та чи не можна, Олексійку, стати, / Хоч отцю, ненці прощення дати?» [21, с. 174]. У варіанті пісні про Олексія, записаному у селі Войтово Переяславського повіту, відобразились народні уявлення про необхідність «добре» поховати померлого: «Тепер тебе, мій синочку, знаю, / Ой яж тебе хороше сховаю, / И янголи у труби затрублять / И мертвих от гробов пробудят» [21, с. 175].

Окрім того, на прикладі цих пісень, ми можемо спостерігати ще одну особливість фольклорних легенд про святих, а саме те, що святі, як правило, зображалися старими людьми і до того ж жебраками. Св. Олексій, за книжним житієм, повертається додому у віці 34 років, а в лірницькій пісні батько говорить про нього як про старого.

По-третє, фольклорну інтерпретацію сюжету позначає використання поетики народної пісні, поховальних голосінь: «Горко окрашений світу, / Олексію, сину мій, рожовий квіту!» або «Ах, муже мій, Олексію муже...», «Та, Олексійку, та крищатий барвінку».

По-четверте, на відміну від книжних житій, де святий перебуває в центрі всієї оповіді, у лірницьких піснях акцент зміщується на родину святого. Навіть композиційно плачі рідні святого займають більшу половину всього тексту.

Найбільш «народним» джерелом відомостей про святих є т. зв. народні календарі [5; 19], в яких відобразились фольклорні уявлення про найбільші свята літургійного року. У календарних текстах до агоніма додається епітет, який постійно вживається з ім'ям святого – «теплий Олексій» (варіант – «теплий Олекса»). Ім'я святого могло містити і додаткову характеристику, прив'язану до календарної дати вшанування його пам'яті. Так, наприклад, словник В. Даля фіксує назву «Алексея, пролей кувшин». На цьому прикладі ми бачимо, що інтерпретаційну функцію виконує зіставлення календарної дати з природними явищами, зокрема з тим, що з 17 березня починав танути сніг. У календарі Валуйського повіту зазначається про 17 березня таке: «хоч він і маленький празничок, а все празнують його. Пчоловоди празнують. Після його тепло буде. Коли нема тепла, говорять: «Бач, теплий Олексій, а воно холодно!» [5, с. 121].

Для народного вшанування святих характерне розмежування функцій святих відповідно до того, в яких випадках до святого звертатися за допомогою. Так званих «універсальних» святих, тобто святих, до яких можна молитися в будь-якій потребі, небагато – це святий Миколай і святий Юрій. За Олексієм, чоловіком Божим закріпилася функція покровителя бджіл і бджолярів: «На теплому Олексі пускають у первий раз пчоли» [6, с. 1]; «на теплому Олексі віноси сі пчоли, аби хокь сонці вигіли на мінуту, то дужи добри» [19, с. 31]. С. Килимник фіксує ціле замовляння: «Добрий день тобі, царице-матко! Хай буде тобі щаслива весна, щасливе літо! Час тобі господарити, лад давати Божим мухам. Святий теплий Олексо, чоловіче Божий, благослови мої і чужі мухи Божі, і ви, родителі-прародителі наші, наставте на пожиток і на добро наші й Божі мухи» [13, с. 282]. З цим днем пов'язані в народі і певні заборони. Так, наприклад, народний календар фіксує заборону стригти волосся і рубати дрова в лісі у день св. Олексія [19, с. 31].

Таким чином, ми бачимо, що народний культ не потребує якогось біографічного знання про святого; таке знання часто обмежується лише іменем. Так сталося і зі святим Олексієм, оскільки його народна «функція» не має нічого спільного з сюжетом житія цього святого, натомість прив'язана до особливостей пори року, на яку припадає день його пам'яті. Цікаво в цьому плані згадати західноєвропейський фольклор, де святий Олексій вважається покровителем жебраків і знедолених. Д. Айданчич вказує, що такі «спеціалізації» святих варіювалися у фольклорі різних країн. Що стосується святих – покровителів бджолярства, то українці вшановують св. Харалампія і св. Олексія, чоловіка Божого, росіяни – св. Зосиму і Савватія, серби вшановують як бджолиних охоронців св. Костянтина і св. Єлену, болгары – св. Афанасія і св. Харалампія [1]. Цікава в цьому плані мідна ікона

XIX ст. з Центрального музею давньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова, на якій разом зображені св. Олексій і св. Харалампій: центральна фігура середника – священомученик Харалампій з книгою у лівій руці, з боків – преподобні Іоанн Дамаскін зі згорнутим сувоєм у лівій руці і Олексій, чоловік Божий, з молитовно складеними на грудях руками.

Дослідниця польського фольклору С. Толстая робить висновок про формування «фольклорної квазіагіографії, яка часом підмінює собою справжню агіографію: назви календарного свята, омонімічне імені святого, перетягають на себе смислові акценти, святий отожднюється зі святом, а календарні прикмети, приписи вербалізуються як агіографічні тексти» [23, с. 68].

Отже, ми можемо зробити висновки про те, що, потрапляючи в народне середовище, сюжет про св. Олексія, чоловіка Божого, втрачає низку епізодів, залишаються лише ті мотиви, які виявляються

суголосними фольклорній свідомості. Відбираюся вони відповідно до певних принципів, а саме: простота, співвіднесеність з формами традиційного життя, аналогія з життями інших, вже відомих у народі, святих. Відсіюється те, що неможливо витлумачити у категоріях народної культури. Для аналізованих текстів невластиві багатоєпізодні структури і розвинутий сюжет. Береться лише загальна фабула книжного життя, але вона вписується в іншу систему цінностей. Окрім мовностилістичних змін спостерігаємо зміну культурного коду, зміну внутрішньої мотивації тексту з релігійної на суспільну. В оповіді скорочуються часова, просторова, психологічна дистанції між подіями і самим моментом переказування. На прикладі народноетимологічних інтерпретацій імені святого Олексія в народних календарях ми можемо говорити про семантичний розрив антропоніма з суто християнською референцією.

¹ Петров В. /В. Петров/ Мендельсон Н. М. К поверьям о св. Касьяне / Н. М. Мендельсон // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 1–21.

² Термін «народне житіє», «народна агіографія» увійшов у літературознавчий обіг порівняно недавно, з початку 2000-х років. Про особливості його див.: Мороз А. Б. Народная агиография: к постановке вопроса / А. Б. Мороз // Известия РАН. Серия литературы и языка. – № 6. – Вып. 68. – 2009. – С. 19–27.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айдачич Д. О специализации святых в фольклоре православных святых [Електронний ресурс] / Деян Айдачич. – Режим доступу: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10030>.
2. Боржковский В. Лирники / Валериан Боржковский // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 653–708.
3. Гнатюк В. Коломийки / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Т. 3. – Львів : Накладом НТШ, 1907. – 258 с.
4. Гнатюк В. Про св. Олексія / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Т. 30. – Львів : Накладом НТШ, 1911. – С. 107–110.
5. Дикарев М. Народний календар Валуїського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині / М. Дикарев / Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. VI / [за ред. Хв. Вовка]. – Львів, 1905. – С. 114–204.
6. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси / Ю. Жаткович // Етнографічний збірник. – 1896. – Т. 2. – С. 4–11.
7. Житіє і жизнь преподобного і богоносного отца нашего Алексея, чоловіка Божія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4725 (Збірник житій, поучень, слів, казань). – Арк. 257–293.
8. Житіє преподобного Олексія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4722 (Збірник рукописів і стародруків XVIII ст.). – Арк. 1–7.
9. Житіє святого Алексея Чоловіка Божія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4723 (Збірник житійно-учительний). – Арк. 31–48.
10. Житіє святого Олексія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4718 (Збірник поучень, притч, житій, XVIII ст.). – Арк. 31–48.
11. Житіє святого Алексея Чоловіка Божія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4743 (Учительне Євангеліє XVIII ст.). – Арк. 459–471.
12. Житіє Святого Алексея Чоловіка Божія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4724 (Збірник житій, казань, повістей XVIII ст.). – Арк. 401–411.
13. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т. / С. Килимник. – К. : Обереги, 1994. – Кн. 2. – Т. 3. – 528 с.
14. Малинка А. Лирник Андрей Корниенко / А. Малинка // Киевская старина. 1895. – № 9. – С. 59–64.
15. Малинка А. Лирник Евдоким Мыкитович Мокровиз / А. Малинка // Киевская старина. – 1894. – Т. 9. – С. 438–439.
16. Мовна У. Пасічніцькі замовляння у світоглядній традиції українців: магична влада слова / Уляна Мовна // Poznańskie Studia Slawistyczne. – 2012. – № 3. – С. 113–127.
17. Мороз А. Б. Святыя Русского Севера: Народная агиография / А. Б. Мороз. – М. : ОГИ, 2009. – 528 с.
18. Мороз А. Квазисвятые в традиционной культуре / Андрей Мороз // Мудрость – праведность – святость в славянской и еврейской культурной традиции : сборник статей / [отв. ред. О. В. Белова]. – М., 2011. – С. 191–199.
19. Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907-10 рр. в Зелениці, Надвірнянського повіту Антін Онищук // Матеріали до української етнології. – Т. 15. – Львів, 1912. – С. 1–89.
20. Олексій // Метлинский А. Народные южнорусские песни / А. Метлинский. – К. : Унив. типография, 1854. – С. 359–360.
21. Олексію Божому чоловіку // Труды этнографическо – статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. 1. – Вып. 1. – СПб., 1872. – С. 173–176.
22. Преподобного отца нашего Алексея чѣловѣка Божія // Відділ рукописних фондів та текстології ІЛ ім. Шевченка НАНУ. Ф. 3, спр. 4719 (Збірник житій, повістей, апокрифів XVIII ст.). – Арк. 25–30.
23. Толстая С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2005. – 600 с.
24. Kowalska E. Legenda : kanon i transformacje. Św. Jerzy w polskiej kulturze ludowej. – Wrocław, 1985. – 252 s.
25. O sw. Alexym // Kolberg O. Pokucie. – Т. 2 : Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. – Kraków, 1883. – S. 274–275.